

Ғылыми мақала

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕ ҚОРҒАУҒА АЛЫНҒАН ТАБИҒИ ЖӘНЕ КИЕЛІ НЫСАН АТАУЛАРЫ

Қуат Т. Сапаров география ғылымдарының докторы, профессор, Акерке М. Нурпеисова , Айгуль Е. Егинбаева PhD., қауымдастырылған профессор, Айгуль М. Сергеева география ғылымдарының кандидаты, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан; saparov_kt@enu.kz (KC), akerke_140285@mail.ru (АН), yeginbayeva_aye@enu.kz (AE), sergeyeva_am@enu.kz (AC)

*Автор корреспонденция: Айгуль Е. Егинбаева, yeginbayeva_aye@enu.kz

ТҮЙІН СӨЗДЕР

Қостанай облысы, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар, киелі нысандар, топонимика, сакралды география, мәдени мұра, Наурызым қорығы, Алтын Дала резерваты, Торғай геоглифтері, өңірлік туризм.

АБСТРАКТ

Мақалада Қостанай облысының ерекше қорғалатын табиғи аумақтары мен киелі нысандарының табиғи, тарихи-мәдени және топонимиялық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – өңірдегі ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен киелі нысандардың кеңістіктік таралу заңдылықтарын анықтау, олардың табиғи және мәдени мұраны сақтаудағы маңызын бағалау, сондай-ақ топонимиялық жүйедегі көрінісін талдау. Зерттеудің ақпараттық негізін ғылыми әдебиеттер, архивтік материалдар, картографиялық деректер, далалық бақылау нәтижелері және ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жөніндегі ресми мәліметтер құрады. Зерттеу барысында картографиялық, салыстырмалы-географиялық, топонимиялық, тарихи-мәдени және геоақпараттық талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижесінде Қостанай облысындағы ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен киелі нысандардың аумақтық таралу ерекшеліктері анықталды. Олардың орналасуы табиғи ландшафттардың сақталу деңгейімен, тарихи қоныстану үдерістерімен және халықтың мәдени-рухани дәстүрлерімен тығыз байланысты екені дәлелденді. Наурызым мемлекеттік табиғи қорығы, «Алтын Дала» мемлекеттік табиғи резерваты, Аманқарағай мен Арақарағай орман алқаптарының табиғат қорғаудағы рөлі айқындалды. Сонымен қатар Торғай геоглифтері мен Екідің ескерткіштерінің тарихи-мәдени маңызы бағаланды. Топонимиялық талдау өңірдің жер-су атаулары табиғи орта, тарихи оқиғалар және этномәдени үдерістер туралы маңызды ақпарат көзі болып табылатынын көрсетті. Зерттеу нәтижелері табиғи және мәдени мұраны сақтау, өңірлік туризмді дамыту және сакралды географияны зерттеу бағыттарында қолданылуы мүмкін.

1. КІРІСПЕ

Қазіргі кезеңде табиғи және мәдени мұраны сақтау мәселелері тұрақты дамудың маңызды бағыттарының бірі ретінде қарастырылады. Әсіресе ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен киелі нысандар белгілі бір өңірдің экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етумен қатар, тарихи-мәдени бірегейлігін сақтауда маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты табиғи және киелі нысандардың кеңістіктік таралуын, олардың қалыптасу ерекшеліктерін, сондай-ақ топонимиялық жүйеде көрініс табуын зерттеу ғылыми және практикалық тұрғыдан өзекті болып табылады [1].

Қазақстан аумағындағы ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жүйесі биологиялық әртүрлілікті сақтаудың негізгі тетіктерінің бірі саналады. Сонымен қатар табиғи ландшафттармен тығыз байланысты киелі орындар халықтың тарихи жадысын, этномәдени құндылықтарын және өңірлік сәйкестігін айқындайтын маңызды нысандар қатарына жатады. Алайда көптеген зерттеулерде ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен

Мақала жайында:

Алынды: 03.03.2026

Қайта қаралды:

10.06.2026

Қабылданды: 28.07.2026

Жарияланды: 30.09.2026

Для цитирования:

Сапаров Қ.Т., Нурпенсова
А.М., Егинбаева А.Е.,
Сергеева А.М., Қостанай
облысының ерекше
қорғауға алынған табиғи
және киелі нысан
атаулары //
Гидрометеорология және
экология, 123 (3), 2026,
240–253.

киелі нысандар жеке қарастырылып, олардың топонимиялық кеңістіктегі өзара байланысы жеткілікті деңгейде зерттелмеген [2].

Зерттеу нысаны – Қостанай облысының ерекше қорғалатын табиғи аумақтары мен киелі нысандары. Зерттеу пәні – аталған нысандардың географиялық орналасу ерекшеліктері, табиғатты қорғаудағы рөлі және олардың атауларының тарихи-мәдени әрі топонимиялық мазмұны.

Зерттеу мақсаты – Қостанай облысындағы ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен киелі нысандардың кеңістіктік таралуын, табиғатты қорғау және мәдени мұраны сақтау жүйесіндегі маңызын, сондай-ақ олардың атауларының қалыптасу ерекшеліктерін кешенді түрде талдау.

Осы мақсатқа сәйкес келесі міндеттер қойылды: Қостанай облысындағы ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың қазіргі жағдайын сипаттау; табиғи және киелі нысандардың таралу ерекшеліктерін анықтау; нысан атауларының этимологиялық және семантикалық ерекшеліктерін талдау; табиғи және мәдени мұра нысандарының өңірлік туризмді дамытудағы рөлін бағалау; ерекше қорғалатын табиғи және киелі нысандарды сақтау мен насихаттаудың ғылыми негізделген бағыттарын ұсыну.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы: Қостанай облысының ерекше қорғалатын табиғи аумақтары мен киелі нысандары кешенді географиялық тұрғыдан зерттелді; табиғи және киелі нысандардың кеңістіктік таралу ерекшеліктері анықталды; өңірдің сакралды географиясының картасы нақтыланды; табиғи және мәдени мұра нысандарының туризмді дамытудағы рөлі бағаланды.

Зерттеу нәтижесінде өңірдегі ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен киелі орындардың кеңістіктік ұйымдасу ерекшеліктері айқындалып, олардың атауларының тарихи-мәдени мазмұны анықталды. Сонымен қатар табиғи және киелі мұра нысандарын сақтау мен туристік-рекреациялық мақсатта пайдаланудың негізгі бағыттары ұсынылды [3, 4].

2. ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Зерттеу жұмысының ақпараттық негізін Қостанай облысының ерекше қорғалатын табиғи аумақтары жөніндегі ресми статистикалық және картографиялық материалдар, ғылыми әдебиеттер, архивтік және тарихи дереккөздер, Қазақстанның киелі нысандары бойынша мемлекеттік бағдарламалар аясында жинақталған мәліметтер, сондай-ақ далалық зерттеу барысында алынған бақылау нәтижелері құрады [5, 6].

Зерттеу барысында табиғи қорғалатын аумақтар мен киелі нысандардың орналасу ерекшеліктерін анықтау үшін географиялық, топонимикалық және тарихи-мәдени зерттеу әдістерін біріктіретін кешенді пәнаралық тәсіл қолданылды.

Картографиялық және геоақпараттық талдау әдісі ерекше қорғалатын табиғи аумақтар мен киелі нысандардың кеңістіктік таралуын зерттеу және олардың орналасу заңдылықтарын анықтау мақсатында пайдаланылды. Геоақпараттық жүйелер (ГАЖ) негізінде зерттеу аумағының тақырыптық карталары әзірленіп, нысандардың таралу ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жүргізілді.

Салыстырмалы-географиялық әдіс Қостанай облысының табиғи және киелі нысандарын Қазақстанның басқа өңірлеріндегі ұқсас нысандармен салыстыру арқылы олардың ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді.

Топонимикалық талдау әдісі зерттелген нысандар атауларының этимологиясын, семантикалық құрылымын және тарихи қалыптасу ерекшеліктерін анықтауға бағытталды. Бұл әдіс арқылы табиғи орта мен атаулар жүйесінің өзара байланысы бағаланды.

Тарихи-этнографиялық әдіс тарихи құжаттарды, әдеби деректерді, ауызша тарихи мәліметтерді және өңір тұрғындарының танымдық ақпараттарын талдау арқылы киелі нысандардың мәдени-рухани маңызын анықтау үшін қолданылды.

Контент-талдау әдісі ғылыми жарияланымдарды, нормативтік-құқықтық құжаттарды, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға қатысты ресми есептерді және мәдени

мұра нысандары жөніндегі материалдарды жүйелеу мен талдау барысында пайдаланылды.

Далалық зерттеу жұмыстары барысында жекелеген табиғи және киелі нысандардың қазіргі жағдайына бақылау жүргізіліп, фотофиксация материалдары жинақталды. Сонымен қатар жергілікті тұрғындармен жүргізілген сұхбаттар арқылы нысандардың тарихи маңызы мен қазіргі кездегі пайдалану ерекшеліктері нақтыланды.

Қолданылған әдістер кешені Қостанай облысының ерекше қорғалатын табиғи аумақтары мен киелі нысандарының табиғи-географиялық, тарихи-мәдени және топонимиялық ерекшеліктерін кешенді бағалауға мүмкіндік берді [7, 8].

3. ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТАЛҚЫЛАУ

Қазақстан аумағындағы ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың қалыптасу тарихы терең тарихи кезеңдерден бастау алады. Қорықтық аумақтарды ұйымдастырудың алғашқы элементтері көшпелі қоғамдардың табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану тәжірибесімен тығыз байланысты болған. Бұл жөнінде ортағасырлық жазба деректер маңызды мәліметтер береді. XIV ғасырда өмір сүрген тарихшы Рашид ад-Дин өзінің әйгілі «Жамиғ ат-тауарих» («Жылнамалар жинағы») еңбегінде Шыңғыс ханның арнайы қорғалатын аңшылық алқаптары болғанын және оларды мыңдаған жасақшылар күзеткенін атап көрсетеді. Мұндай деректер табиғи ресурстарды қорғау мен реттелген пайдаланудың мемлекеттік деңгейде ұйымдастырылғанын дәлелдейді.

Қазақстан мен Орта Азиядағы ежелгі қорықтарды арнайы зерттеген Р.Сәтімбеков археологиялық және тарихи материалдарды талдау негізінде қорықтық аумақтардың пайда болуы қола дәуірінен бастау алатынын көрсетеді. Ғалымның пікірінше, алғашқы қорықтық аумақтар негізінен өзен аңғарларында, көл маңында және тауалды жазықтарында орналасып, жануарлар дүниесін қорғау мен аңшылық ресурстарын сақтауға бағытталған. Бұл қорытынды табиғатты қорғау идеяларының қазақ жерінде ежелгі кезеңдерден қалыптасқанын көрсетеді [5, 6].

Қорық ұғымының тарихи қалыптасуын зерттеуде ортағасырлық түркі жазба ескерткіштерінің маңызы ерекше. XI ғасырдағы түркі халықтарының тілі мен мәдениетін жан-жақты сипаттаған Махмұд Қашқари өз еңбектерінде «қорық» сөзін «тыйым салынған жер», «қорғалатын аумақ» мағынасында қолданған. Бұл дерек қорық ұғымының түркі халықтарының дүниетанымында ерте кезеңдерден-ақ қалыптасқанын және табиғи ресурстарды реттелген пайдалану тәжірибесімен тығыз байланысты болғанын көрсетеді.

Қазақстан мен Орта Азия аумағындағы тарихи-географиялық деректер табиғаты көркем, аңшылық пен мал шаруашылығына қолайлы өңірлерде арнайы қорғалатын аумақтардың ежелгі дәуірлерден бері болғанын дәлелдейді. Мұндай аумақтар табиғи ресурстарды сақтау, аңшылықты реттеу және шаруашылық тепе-теңдігін қамтамасыз ету мақсатында пайдаланылған.

Топонимиялық материалдар да қорықтық аумақтардың тарихи таралуын анықтауда маңызды дереккөзі болып табылады. А.Е. Егинбаеваның зерттеулерінде Сарыарқа өңіріндегі табиғатты қорғау дәстүрлерінің тарихи негіздері географиялық атаулар арқылы дәлелденген. Атап айтқанда, «Хан қорығы», «Кеңқорық», «Құлан қорық», «Үлкен қорық», «Қорық даласы» сияқты атаулардың кең таралуы қорық ұғымының қазақ халқының кеңестіктік мәдениетінде берік орныққанын көрсетеді. Мұндай топонимдер белгілі бір аумақтардың ерекше қорғауға алынғанын немесе аңшылық пен табиғи ресурстарды пайдалануға қатысты шектеулер болғанын аңғартады. Сондықтан қорықтық сипаттағы географиялық атаулар тарихи табиғат пайдалану жүйесін және қоршаған ортаны қорғаудың дәстүрлі тәжірибесін зерттеудегі маңызды ақпараттық дереккөз ретінде қарастырылуы тиіс.

Қорғалатын табиғи аумақтардың ғылыми негізделген жүйесін қалыптастыру мәселесі қазіргі табиғат қорғау географиясының маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Көптеген зерттеушілер қорғалатын аумақтар жүйесінің кеңестіктік ұйымдасуын табиғи ландшафттардың құрылымы, биоалуантүрліліктің таралу

ерекшеліктері және антропогендік жүктеменің деңгейімен байланыстырады. Осы бағыттағы алғашқы ғылыми тұжырымдар Н.Ф. Реймерс, Ф.Р. Штильмарк, Ю.Б. Родман және Ю.А. Исаков еңбектерінде қарастырылса, Қазақстан жағдайында қорғалатын аумақтар жүйесін ұйымдастырудың теориялық негіздері О.Т. Айдаровтың зерттеулерінде жан-жақты талданған [1].

Соңғы жылдары табиғи-қорықтық нысандардың топонимиялық кеңістіктегі көрінісін зерттеу өзекті ғылыми бағыттардың біріне айналды. Топонимиялық деректер табиғи ландшафттардың тарихи өзгерістерін, жануарлар дүниесінің бұрынғы таралу ареалдарын және қорықтық аумақтардың ежелгі орналасу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Қ.Т. Сапаров пен А.Е. Егинбаеваның зерттеулерінде табиғи-қорықтық нысандарға қатысты географиялық атаулар жүйеленіп, олардың кеңістіктік таралу карталары құрастырылған. Геоақпараттық технологияларды пайдалану тарихи топонимиялық деректерді қазіргі табиғи жағдайлармен салыстыруға және болашақта ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың перспективалық желісін қалыптастыруға ғылыми негіз береді.

Тарихи және топонимиялық деректер Дешті Қыпшақ дәуірінде қазіргі Қостанай облысы аумағында орманды және аңшылық ресурстарға бай қорықтық алқаптардың болғанын көрсетеді. Ортағасырлық деректерде бұлан, құлан және басқа да ірі жануарлардың кең таралғаны туралы мәліметтер кездеседі. Бұл жағдайды өңірдегі Бұланды, Құлантау, Құлансу, Құланды, Қасқа-Құлан сияқты көптеген географиялық атаулар да растайды. Мұндай топонимдер тарихи кезеңдердегі табиғи ортаның ерекшеліктері мен жануарлар дүниесінің таралуы жөнінде құнды ақпарат сақтаған табиғи-тарихи дереккөздер болып табылады [7, 8].

Қостанай облысының орман алқаптары, ірі көлдері және Торғай, Қабырға мен Ұлы Жыланшық өзендерінің аңғарлары ежелден жануарлар дүниесінің шоғырланған мекені болған. Сондықтан өңірдегі ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың қалыптасу тарихын және олармен байланысты топонимдерді зерттеу қазіргі ландшафттардың тарихи эволюциясын түсінуге, табиғи мұраны сақтаудың ғылыми негіздерін жетілдіруге және өңірдің табиғи-мәдени әлеуетін бағалауға мүмкіндік береді [5, 6].

Топонимдерді зерттеу арқылы жергілікті жердің флоралық және фауналық түр құрамын, топонимдердің қалыптасуын, олардың аумақ бойынша таралуын анықтауға болады. Жабайы табиғатпен байланысты топонимдер белгілі бір флора, фауна түрінің географиялық таралуын көрсетеді. Реликті немесе жойылып кеткен жануарлар атаулары қатысқан топонимдер көмегімен табиғи ландшафттардың бұрынғы калпын келтіруге мүмкіндік береді [4].

Зерттеу нәтижелері Қостанай облысының ерекше қорғалатын табиғи аумақтары мен киелі нысандарының кеңістіктік орналасуында белгілі бір географиялық заңдылықтардың бар екенін көрсетті. Табиғи қорғалатын аумақтардың басым бөлігі облыстың орманды-далалық және көлдік жүйелері жақсы сақталған солтүстік және орталық бөліктерінде шоғырланған. Ал киелі нысандардың таралуы тарихи қоныстану аймақтарымен, көне көші-қон бағыттарымен және дәстүрлі шаруашылық жүргізу аумақтарымен тығыз байланысты екендігі анықталды.

Жасалған картографиялық талдау нәтижесінде табиғи және киелі нысандардың бірқатар жағдайларда бір кеңістікте тоғысатыны байқалды. Бұл құбылыс табиғи ландшафттардың халықтың рухани дүниетанымында маңызды орын алғанын және киелі кеңістіктің қалыптасуына табиғи ортаның тікелей ықпал еткенін көрсетеді.

Топонимиялық талдау барысында өңірдегі көптеген атаулардың табиғи орта ерекшеліктерін бейнелейтіні анықталды. Әсіресе орман, өзен-көл және жануарлар дүниесіне қатысты атаулардың басымдығы тарихи кезеңдерде табиғи ландшафттардың қазіргі жағдаймен салыстырғанда әлдеқайда кең таралғанын көрсетеді. Бұл қорытынды бұрынғы зерттеушілердің еңбектерінде келтірілген деректермен сәйкес келеді және

өңірдің тарихи ландшафттарын қайта қалпына келтіруде топонимдердің маңызды дереккөзі екенін дәлелдейді.

Наурызым мемлекеттік табиғи қорығы Қазақстандағы ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың ішіндегі экологиялық маңызы жоғары нысандардың бірі болып табылады. Қорық Қостанай облысының Наурызым және Әуликөл аудандары аумағында орналасқан және далалық, орманды-далалық әрі көлдік экожүйелердің табиғи кешендерін сақтауға бағытталған. Қорық аумағында жоғары сатыдағы өсімдіктердің 700-ге жуық түрі тіркелген, олардың құрамында қарағай, қайың, көктерек, тал, мойыл және басқа да жергілікті флора өкілдері кездеседі. Сонымен қатар сүтқоректілердің 40-тан астам, құстардың шамамен 250, балықтардың 10-ға жуық түрі таралған. Сирек кездесетін және қорғауға алынған аққу, дуадақ, безгелдек, ақ сұңқар секілді құстардың мекен етуі қорықтың биоалуантүрлілікті сақтаудағы ерекше рөлін көрсетеді.

Климаттық жағдайлардың қуаң континенттік сипатта болуы мен көлдік жүйелердің қатар орналасуы көптеген жыл құстары үшін маңызды миграциялық және ұялау ортасын қалыптастырады. Осыған байланысты Наурызым қорығы халықаралық маңызы бар орнитологиялық аумақтардың қатарына жатады. Қорықта жүргізілетін ғылыми зерттеулер негізінен реликті қарағай ормандарының сақталу ерекшеліктерін, тұзды көлдердің экожүйелерін және су құстарының экологиясын зерттеуге бағытталған. Бұл зерттеулер өңірдегі табиғи кешендердің ұзақ мерзімді тұрақтылығын бағалауға мүмкіндік береді.

Наурызым мемлекеттік табиғи қорығына жүргізілген талдау оның Қостанай облысындағы биоалуантүрлілікті сақтаудағы жетекші рөлін көрсетеді. Қорық аумағында орман, көл және дала экожүйелерінің бір мезгілде кездесуі табиғи кешендердің жоғары деңгейде сақталуына мүмкіндік береді. Сонымен қатар қорықтың халықаралық табиғат қорғау маңызы оның өңірлік қана емес, жаһандық экологиялық жүйедегі орнын айқындайды. Бұл нәтижелер қорықтарды дамыту мен олардың аумағын кеңейту мәселесінің өзектілігін растайды [9].

Қостанай облысындағы Арақарағай, Аманқарағай және Наурызым қарағайлы ормандары Қазақстанның жазық бөлігіндегі реликті орман алқаптарының қатарына жатады. Зерттеу барысында қарағайлы ормандарға қатысты топонимдердің кең таралуы қазіргі табиғи ландшафттардың тарихи кезеңдерде әлдеқайда ауқымды болғанын көрсететіні анықталды [10]. Тарихи деректер бойынша XVIII–XIX ғасырларда Аманқарағай мен Арақарағай ормандарының көлемі қазіргі көрсеткіштерден едәуір үлкен болған [11...13].

Аманқарағай атауының этимологиясы орман массивінің тарихи сақталу ерекшеліктерімен байланыстырылады. Яғни бұрын кең аумақты қамтыған орман алқабының белгілі бір бөлігі ғана сақталып қалуына байланысты халық арасында «аман қалған қарағай» ұғымы қалыптасқан деп пайымдауға болады. Ал Арақарағай атауы түркі тілдеріндегі «ара» терминімен байланысты қарастырылып, «солтүстіктегі қарағайлы орман» мағынасын білдіруі мүмкін [14, 15].

Топонимиялық талдау нәтижелері Қостанай облысындағы көптеген орман атаулары тарихи табиғи ортаның маңызды индикаторы болып табылатынын көрсетті. Белқарағай, Майқарағай, Қотанқарағай, Ойқарағай сияқты атаулар қазіргі кезде орман жамылғысы өзгерген аумақтарда да бұрын орман экожүйелерінің болғанын дәлелдейді. Бұл жағдай топонимдердің палеогеографиялық ақпарат көзі ретіндегі маңызын арттырады. [16...18].

Арақарағай орманының рекреациялық әлеуеті. Арақарағай орманы Қостанай облысының Алтынсарин ауданында орналасқан маңызды табиғи кешендердің бірі болып табылады. Орманның жалпы ауданы 616 км² құрайды, оның 271 км² бөлігін ағаш жамылғысы алып жатыр. Орман құрылымында қарағай, қайың және көктерек түрлері басым кездеседі, ал бұталы өсімдіктерден итмұрын, қарақат және тобылғы кең таралған.

Зерттеу нәтижелері Арақарағай орманының табиғат қорғау қызметімен қатар рекреациялық маңызға ие екенін көрсетті. Орман аумағында орналасқан «Сосновый бор» шипажайы өңірдің туристік-рекреациялық инфрақұрылымының маңызды элементі болып табылады. Қолайлы табиғи жағдайлар, минералды су көздерінің болуы және орманды ландшафттардың тартымдылығы өңірлік туризмді дамытуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар орманның агрометеорологиялық қызметі ерекше назар аудартады. Орман белдеулері жел эрозиясын төмендетуге, жергілікті микроклиматты тұрақтандыруға және топырақтың ылғал сақтау қабілетін арттыруға ықпал етеді. Сондықтан Арақарағай орманын сақтау мәселесі табиғатты қорғау ғана емес, өңірдің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету тұрғысынан да маңызды болып табылады [9].

Аманқарағай қарағайлы орманы Қостанай облысының Жітіқара және Әуликөл аудандары аумағында орналасқан Қазақстандағы бірегей реликті орман экожүйелерінің қатарына жатады. Орман негізінен табиғи қарағай (*Pinus sylvestris*) қауымдастықтарынан құралған және олардың басым бөлігінің жасы 80...100 жыл аралығында. Құмды және құмдақ жыныстарда қалыптасқан бұл орман өңірдің қатаң континенттік климат жағдайында табиғи тұрақтылықтың маңызды элементі болып табылады [9].

Жүргізілген талдау нәтижесінде Аманқарағай орманының экожүйелік қызметтері айқындалды. Атап айтқанда, орман алқабы жел эрозиясын әлсіретеді, жергілікті климаттық жағдайларды реттейді және топырақтағы ылғал қорын сақтауға ықпал етеді. Сонымен қатар орман жануарлар дүниесінің көптеген өкілдері үшін тіршілік ету ортасы болып табылады. Сондықтан аталған аумақтың табиғат қорғау маңызы тек өңірлік деңгейде ғана емес, жалпы Солтүстік Қазақстанның экологиялық тұрақтылығы тұрғысынан да жоғары бағаланады [2].

Соңғы жылдары табиғи және антропогендік факторлардың әсерінен орман экожүйесіне түсетін жүктеме артып келеді. Әсіресе орман өрттері, рекреациялық қысым және заңсыз ағаш кесу жағдайлары табиғи кешендердің тұрақтылығына қауіп төндіруде. Осыған байланысты Аманқарағай ормандарын қорғау шараларын күшейту өңірдің табиғи мұрасын сақтаудың маңызды бағыты болып табылады.

Торғай өңірінің табиғи ландшафттары және тарихи-географиялық ерекшеліктері. Торғай өңірі Қазақстандағы антропогендік әсер салыстырмалы түрде аз сақталған табиғи аумақтардың бірі ретінде ерекшеленеді. Мұнда ерекше геологиялық құрылымдар, сирек кездесетін ландшафттық кешендер және табиғи экожүйелер кең таралған. Жүргізілген зерттеулер Торғай даласының табиғи жағдайлары тарихи кезеңдердегі қоныстану үдерістеріне және өңірдің топонимиялық жүйесінің қалыптасуына тікелей ықпал еткенін көрсетті.

Қазақстанның солтүстік-батыс бөлігіндегі орман атауларының таралуын қазіргі орман ареалдарымен салыстыру нәтижесінде топонимиялық ареалдардың қазіргі табиғи шекаралардан әлдеқайда кең болғаны анықталды. Бұл жағдай тарихи кезеңдерде орман ландшафттарының қазіргімен салыстырғанда анағұрлым кең таралғанын көрсетеді. Мұндай қорытынды тарихи картографиялық деректермен және палеогеографиялық зерттеулердің нәтижелерімен де расталады.

Зерттеу барысында XVIII–XIX ғасырлардағы орман ресурстарының қарқынды игерілуі табиғи ландшафттардың құрылымдық өзгерістеріне алып келгені анықталды. Әсіресе бекіністер салу және шаруашылық қажеттіліктер үшін ағаш дайындау жұмыстары қарағайлы ормандардың ауданының қысқаруына әсер еткен. Сондықтан қазіргі кезде сақталған реликті орман алқаптары табиғи мұраның ерекше құнды нысандары ретінде қарастырылуы тиіс [2].

Зерттеу нәтижелері Қостанай облысы аумағында республикалық маңызы бар 5 ерекше қорғалатын табиғи аумақ орналасқанын көрсетті. Олардың құрамына Наурызым мемлекеттік табиғи қорығы, «Алтын Дала» мемлекеттік табиғи резерваты, сондай-ақ Михайлов, Тауынсор және Жарсор-Орқаш мемлекеттік табиғи қорықшалары кіреді.

Жалпы ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың ауданы 818 976,6 гектарды құрайды, оның ішінде 39 106 гектары орман алқаптарына тиесілі.

Бұл көрсеткіштер Қостанай облысының табиғи мұраны сақтау жүйесінде маңызды орын алатынын дәлелдейді. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың басым бөлігі көлдік және далалық экожүйелердің биологиялық әртүрлілігін сақтауға бағытталған. Сонымен қатар аталған аумақтар халықаралық маңызы бар құстардың миграциялық жолдарын қорғауда маңызды қызмет атқарады.

Картографиялық талдау ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың облыс аумағында біркелкі таралмағанын көрсетті. Олардың негізгі бөлігі табиғи ландшафттары жақсы сақталған солтүстік және орталық аудандарда орналасқан. Бұл жағдай табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен қорғау шараларын аумақтық ерекшеліктерді ескере отырып жоспарлау қажеттігін көрсетеді (кесте 1, сурет 1).

Кесте 1

Қостанай облысының облыстық маңызы бар киелі нысандары

Р/с	Киелі орын	Нысанның сипаты	Орналасқан аудан
1	Қазыбай әулие Ақпанұлы жерленген жер	кесене	Жанкелді ауданы
2	Күтан әулие Аталдықұлының кесенесі	кесене	Амангелді ауданы
3	Баймырза әулие Мергенұлының кесенесі	кесене	Жанкелді ауданы
4	Қоянақ әулие Жолшарақызының кесенесі	кесене	Наурызым ауданы
5	Түркібай әулие Ақанұлы жерленген жер	кесене	Наурызым ауданы
6	Сатыбалды ишанның кесенесі (F нұсқасы)	кесене	Амангелді ауданы
7	Ақмешіт мешіті	мешіт	Қостанай қаласы
8	Батыр Мандай Байдәулетұлының жерленген жері	кесене	Меңдіқара ауданы
9	Батыр Жабағы Ипанұлының жерленген жері	кесене	Бейімбет Майлин ауданы
10	Жазы би Жанұлының кесенесі	кесене	Алтынсарин ауданы
11	Шоқай би Балқанұлының жерленген жері	кесене	Алтынсарин ауданы
12	Қобызшы Тілеп Аспантайұлының жерленген жері	кесене	Жангелді ауданы
13	Күнтимес – Шоқан Уәлихановтың туған жері	елді мекен	Сарыкөл ауданы
14	Омар құдығы – Ыбырай Алтынсариннің туған жері	құдық	Алтынсарин ауданы
15	Сарытүбек ауылы – Ахмет Байтұрсынұлының туған жері	елді мекен	Жангелді ауданы
16	Мұхамеджан Сералиннің жерленген жері	кесене	Қарабалық ауданы
17	Албарбөгет (Айса бөгеті) – тарихи маңызы бар орын	елді мекен	Жангелді ауданы
18	Татыр шайқасы болған жер – тарихи оқиға орны	тарихи орын	Жангелді ауданы

Кесте 1 мәліметтерін талдау Қостанай облысының киелі нысандарының басым бөлігінің тарихи тұлғаларға, діни мұраларға және ұлттық тарихтағы маңызды оқиғаларға байланысты екенін көрсетті. Киелі орындардың ішінде кесене типіндегі нысандар басым үлеске ие. Бұл өңір халқының тарихи жады мен рухани құндылықтарының қалыптасуында діни-мәдени мұраның маңызды орын алатынын көрсетеді.

Аумақтық тұрғыдан алғанда киелі нысандардың едәуір бөлігі Жангелді, Амангелді және Наурызым аудандарында шоғырланған. Бұл аудандардың қазақ халқының тарихи-мәдени дамуындағы орны ерекше болғанын көрсетеді. Сонымен қатар Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин және Ахмет Байтұрсынұлы сияқты көрнекті тарихи тұлғаларға қатысты нысандардың болуы өңірдің мәдени-тарихи әлеуетін арттыра түседі.

Жалпы алғанда, киелі нысандардың кеңістіктік таралуы тарихи қоныстану жүйесімен, көне көші-қон бағыттарымен және дәстүрлі мәдени ландшафттардың қалыптасу ерекшеліктерімен тығыз байланысты екендігі анықталды.

«Алтын Дала» мемлекеттік табиғи резерваты Қостанай облысындағы ең ірі ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың бірі болып табылады. Резерват 2012 жылы құрылған және Жангелді, Амангелді мен Наурызым аудандары аумағында орналасқан. Жалпы ауданы 489,8 мың гектарды құрайды. Оның құрамына Сарықопа көлдер жүйесі, Тосынқұм құмды алқабы және Ұлы-Жыланшық өзені аңғары сияқты табиғи кешендер енеді.

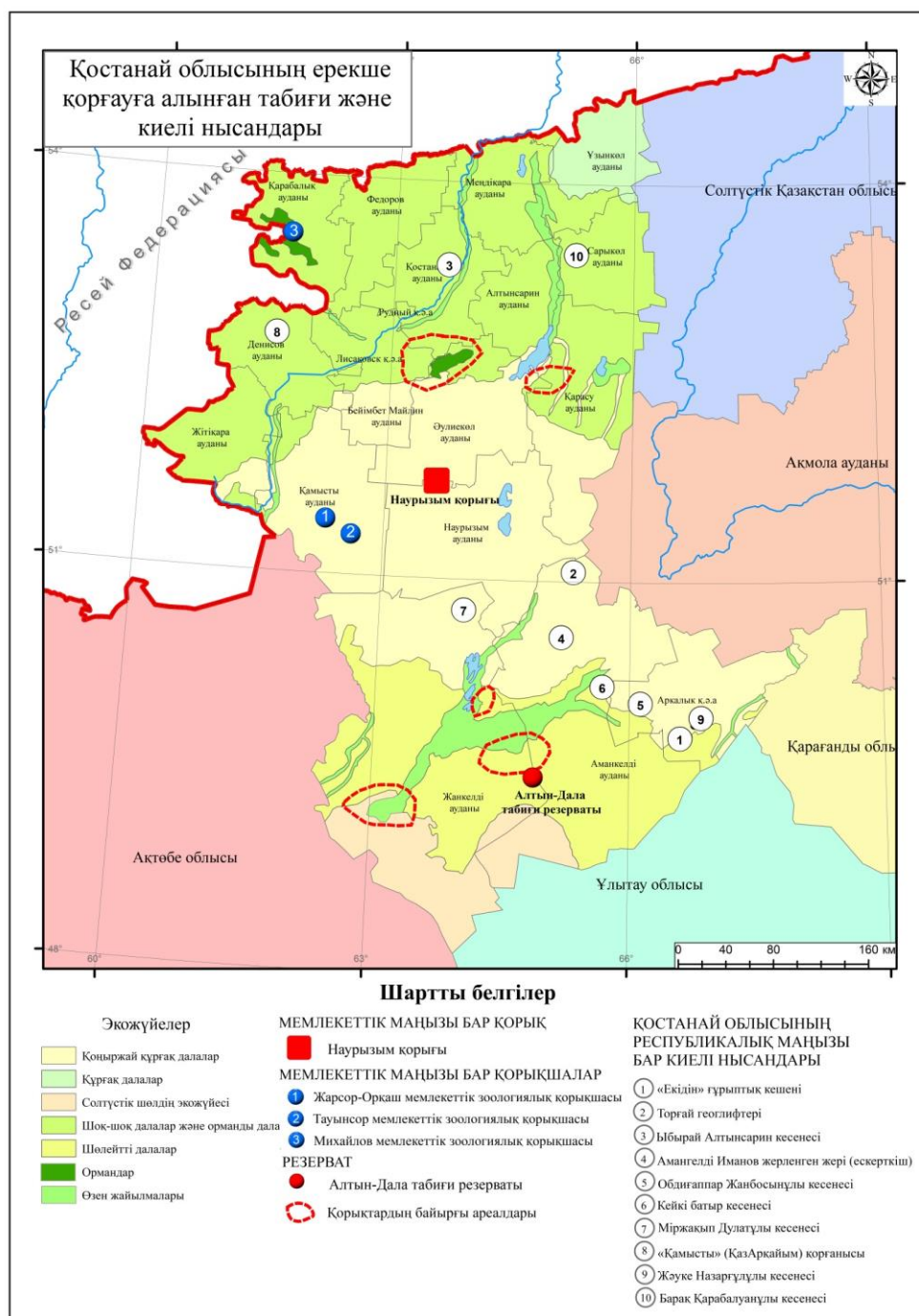
Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, резерват аумағы Торғай өңірінің табиғи ландшафттық әртүрлілігін сақтауда маңызды рөл атқарады. Әсіресе далалық экожүйелердің табиғи күйін сақтау, сирек кездесетін өсімдіктер мен жануарлардың мекен ету ортасын қорғау және экологиялық мониторинг жүргізу тұрғысынан ерекше маңызға ие.

Табиғи кешендердің кең аумақты қамтуы резерваттың экологиялық тұрақтылығын арттырады және өңірдегі табиғи байланыстардың сақталуына мүмкіндік береді. Сондықтан «Алтын Дала» резерватын Қазақстанның далалық экожүйелерін қорғаудағы стратегиялық маңызы бар табиғат қорғау нысандарының бірі ретінде қарастыруға болады.

Зерттеу барысында Қостанай облысының табиғи мұра нысандары мен киелі орындарының кеңістіктік орналасуында белгілі бір байланыстардың бар екендігі анықталды. Киелі нысандардың басым бөлігі тарихи қоныстану аймақтарында, табиғи ресурстарға бай және қолайлы ландшафттық жағдайлар қалыптасқан аумақтарда орналасқан.

Бұл құбылыс табиғи ортаның халықтың дүниетанымына және сакралды кеңістіктің қалыптасуына тікелей ықпал еткенін көрсетеді. Табиғи нысандар мен мәдени мұра нысандарының бір аумақта шоғырлануы өңірдің туристік-рекреациялық әлеуетін арттырып, кешенді мәдени-танымдық маршруттар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Алынған нәтижелер табиғи және мәдени мұраны біртұтас географиялық жүйе ретінде қарастырудың ғылыми негізді екенін дәлелдейді. Мұндай тәсіл соңғы жылдары сакралды география және мәдени ландшафттарды зерттеуге арналған халықаралық еңбектердің негізгі бағыттарымен сәйкес келеді.

Сурет 1. Қостанай облысының ерекше қорғауға алынған табиғи және киелі нысандары

Қостанай облысының тарихи-мәдени мұра нысандарының ішінде **Торғай геоглифтері** ерекше орын алады. Зерттеу барысында геоглифтердің өңірдің археологиялық және мәдени кеңістігіндегі маңызы анықталды. Геоглифтер жер бедерінде геометриялық пішіндер түрінде қалыптасқан алып құрылымдар болып табылады және олар ежелгі қоғамдардың дүниетанымы мен мәдени тәжірибесі туралы маңызды ақпарат береді.

Торғай геоглифтері алғаш рет ғарыштық түсірілімдерді талдау нәтижесінде анықталып, кейінгі жылдары ғылыми қауымдастықтың назарын аударды. Қазіргі уақытта өңір аумағында төрттағандар, крест тәрізді құрылымдар және Торғай свастикасы сияқты бірнеше геоглиф түрлері белгілі.

Ғылыми әдебиеттерде бұл нысандардың нақты атқарған қызметі жөнінде ортақ пікір қалыптаспағанымен, олардың ежелгі қоғамдардың діни-ғұрыптық немесе астрономиялық қызметімен байланысты болуы мүмкін деген болжамдар басым. Осыған байланысты Торғай геоглифтері Қазақстан аумағындағы археологиялық зерттеулердің маңызды нысандарының бірі болып табылады.

Зерттеу нәтижелері геоглифтердің ғылыми құндылығымен қатар мәдени туризмді дамытудағы әлеуетінің жоғары екенін көрсетті. Алайда мұндай ескерткіштердің сақталуын қамтамасыз ету және оларды халықаралық деңгейде насихаттау бағытындағы жұмыстарды одан әрі жетілдіру қажет [19].

Геоглифтердің кеңістіктік орналасуын талдау олардың Торғай өңірінің тарихи-мәдени ландшафттарының құрамдас бөлігі екенін көрсетті. Әлемдік тәжірибеде Наска шөліндегі геоглифтер сияқты нысандар ғылыми және туристік қызығушылықтың маңызды орталықтарына айналған. Осы тұрғыдан алғанда Торғай геоглифтері де халықаралық деңгейдегі мәдени мұра нысаны ретінде қарастырылуы мүмкін.

Қостанай облысының тарихи-мәдени ресурстарын бағалау нәтижелері Торғай геоглифтерінің өңірлік туризмді дамытуда маңызды рөл атқара алатынын көрсетті. Сонымен бірге олар Қазақстанның көне өркениеттері мен тарихи-мәдени дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін құнды археологиялық дереккөз болып табылады (сурет 2) [19].

Сурет 2. Торғай геоглифтері

Арқайым және Торғай өңірінің тарихи-мәдени кеңістігі. Торғай өңірінің тарихи-мәдени мұрасын зерттеу барысында ежелгі қоныстар, қорғандар, ғұрыптық құрылыстар мен археологиялық кешендердің кең таралғаны анықталды. Бұл аумақ ежелгі дәуірлерден бастап Еуразия көшпелілерінің мәдени кеңістігінің маңызды бөлігі болған.

Археологиялық және тарихи деректерге сүйенген талдау нәтижелері Торғай өңірі мен оған іргелес аумақтардағы мәдени үдерістердің өзара байланыста дамығанын көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда өңір аумағындағы археологиялық нысандарды жеке-жеке қарастырудан гөрі оларды біртұтас тарихи-географиялық жүйе ретінде зерттеу ғылыми тұрғыдан анағұрлым тиімді болып табылады [1].

Зерттеу барысында анықталған мәдени мұра нысандары өңірдің тарихи қоныстану ерекшеліктерін, көші-қон бағыттарын және этномәдени байланыстарын зерделеуде маңызды дереккөз ретінде бағаланды [19].

Екідің ескерткіштерінің тарихи-географиялық маңызы. Қостанай облысының тарихи-мәдени мұра нысандарының ішінде Екідің ескерткіштері ерекше орын алады. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде бұл нысандардың қола дәуірінің соңғы кезеңі мен ерте темір дәуіріне жататыны анықталған. Ескерткіштердің кеңістіктік орналасуы мен сәулеттік құрылымы олардың кездейсоқ тұрғызылмағанын және белгілі бір тарихи-мәдени қызмет атқарғанын көрсетеді.

Екідің кешенінің құрамындағы екі нысан бір-бірінен едәуір қашықтықта орналасқанымен, құрылымдық ұқсастықтары олардың ортақ мәдени дәстүр аясында қалыптасқанын аңғартады. Бірінші нысан Қараторғай өзеніне жақын орналасса, екіншісі айналадағы ландшафтта айқын ерекшеленетін биік жерде орналасқан. Мұндай кеңістіктік ұйымдасу ежелгі қоғамдардың табиғи орта ерекшеліктерін ескере отырып құрылыс жүргізгенін көрсетеді [8].

Археологиялық әдебиеттерде Екідің ескерткіштерінің қызметі жөнінде әртүрлі пікірлер кездеседі. Дегенмен зерттеушілердің басым бөлігі оларды ғұрыптық немесе мемориалдық сипаттағы нысандар қатарына жатқызады. Бұл пікір олардың құрылыс ерекшеліктері мен орналасу заңдылықтарына негізделген.

1959 жылы академик Әлкей Марғұлан жетекшілік еткен археологиялық зерттеулер нәтижесінде Екідің ескерткіштерінің тарихи құндылығы ғылыми тұрғыдан дәлелденіп, мемлекеттік қорғауға алынған. Кейіннен жақын маңдағы елді мекеннің атауы да осы ескерткіштермен байланысты қалыптасқан [20].

Жүргізілген талдау Екідің кешенінің Қостанай облысының ғана емес, жалпы Қазақстанның археологиялық мұра жүйесіндегі маңызды нысандардың бірі екенін көрсетті. Оның ғылыми құндылығы ежелгі көшпелі қоғамдардың мәдени кеңістігін зерттеуге мүмкіндік беруімен айқындалады.

4. ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу нәтижелері Қостанай облысының ерекше қорғалатын табиғи аумақтары мен киелі нысандары өңірдің табиғи және тарихи-мәдени мұрасының маңызды құрамдас бөлігі болып табылатынын көрсетті. Жүргізілген талдау барысында облыс аумағындағы ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың экологиялық тұрақтылықты сақтауда және биоалуантүрлілікті қорғауда шешуші рөл атқаратыны анықталды.

Картографиялық зерттеу нәтижелері табиғи қорғалатын аумақтар мен киелі нысандардың таралуында белгілі бір кеңістіктік заңдылықтардың қалыптасқанын көрсетті. Олардың басым бөлігі табиғи ландшафттары жақсы сақталған және тарихи тұрғыдан игерілген аудандарда орналасқан.

Топонимикалық талдау нәтижесінде Қостанай облысының жер-су атаулары өңірдің табиғи ерекшеліктері, тарихи оқиғалары және этномәдени құндылықтары туралы маңызды ақпарат сақтайтыны анықталды. Әсіресе жануарлар дүниесіне, өсімдік жамылғысына және табиғи нысандарға қатысты атаулар тарихи ландшафттардың өзгерістерін реконструкциялауда құнды дереккөзі болып табылады.

Зерттеу барысында Наурызым қорығы, Аманқарағай және Арақарағай ормандары, «Алтын Дала» мемлекеттік табиғи резерваты сияқты ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың экологиялық маңызы айқындалды. Бұл нысандар биоалуантүрлілікті сақтау мен табиғи экожүйелердің тұрақтылығын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады.

Сонымен қатар өңірдегі киелі нысандар мен археологиялық ескерткіштердің кеңістіктік ұйымдасу ерекшеліктері анықталды. Торғай геогифтері, Екідің ескерткіштері және басқа да тарихи-мәдени нысандар Қостанай облысының мәдени ландшафттарының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Алынған нәтижелер Қазақстанның киелі географиясын зерттеу бағытындағы бұрынғы ғылыми еңбектердің қорытындыларын толықтыра отырып, Қостанай

облысының табиғи және мәдени мұрасын кешенді қарастырудың маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу нәтижелері ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды сақтау, тарихи-мәдени мұраны қорғау, өңірлік туристік маршруттарды әзірлеу және топонимиялық мұраны жүйелеу жұмыстарында пайдаланылуы мүмкін.

Практикалық тұрғыдан зерттеу нәтижелері Қостанай облысының табиғи және киелі нысандарының бірыңғай геоакпараттық дерекқорын қалыптастыруға, туристік-рекреациялық инфрақұрылымды жетілдіруге және өңірдің мәдени-танымдық әлеуетін арттыруға ғылыми негіз бола алады [21...23].

ДЕРЕКТЕРДІҢ ҚОЛ ЖЕТІМДІЛІГІ

Бұл зерттеуде ұсынылған деректерді жауапты автормен байланысу арқылы сұрату негізінде алуға болады.

АВТОРЛАРДЫҢ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Тұжырымдамалау – КС, АН; деректерді басқару – КС, АЕ; ресми талдау – КС, АЕ; әдістеме – КС, АЕ; бағдарламалық камтамасыз ету – КС, АН; қадағалау – КС, АЕ; Визуализация – АС; бастапқы жобаны жазу – КС, АС; шолуды жазу және өңдеу – КС, АН, АЕ, АС.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Сапаров К.Т. Павлодар облысының топонимикасы (қазақтардың кеңістікті игеру тәжірибесінің жер-су атауларындағы көрінісі). Монография. – Алматы: Эверо, 2018. – 352 б.
- Чигаркин А.В. Геоэкология и охрана природы Казахстана. Учебное пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 338 с.
- Dmitriyev, P. S., Fomin, I. A., Sabieva, Y. V., Kakimova, M. E., & Sannikova, M. V. (2024). Assessment of the possibilities of using sacred sites and the natural and recreational potential of the North Kazakhstan region for the formation of tourist routes. *Geojournal of Tourism and Geosites*, 54(2), 821-830. <https://doi.org/10.30892/gtg.542spl06-1257>
- Егинбаева А.Е. Сарыарқа топонимикасы. Монография. – Алматы: ССК, 2019. – 224 б.
- Сатимбеков Р.С. Топонимические свидетельства изменения ареалов некоторых млекопитающих Казахстана // Известия АН СССР, Серия географическая. – Алматы, 1982. – № 3. – С. 79-85.
- Sultangazina, G., & Kuprijanov, A. (2023). Floral composition of the botanical natural monument “Kamenny lake tract” (Kostanay region). *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Bioscience Series*, 145(4), 63-70. <https://bulbio.enu.kz/index.php/main/article/view/324>
- Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М.; –Л., 1952. – Т. 1. – 315 с.
- Saule, I., Bibaisha, N., Koshimova, B., et al. (2025). Lexico-semantic aspect of ancient Turkic toponyms of Kazakhstan. *Forum for Linguistic Studies*, 7(8), 1222-1239. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i8.9760>
- Dmitriyev, P. S., Fomin, I. A., & Wendt, J. A. (2021). Assessment and zoning of recreational facilities in the North Kazakhstan region for the development of the tourism industry. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 38(4), 1069-1075. <https://doi.org/10.30892/gtg.38411-745>
- Лайсханов Ш.У., Алиаскаров Д.Т., Тобажданов Р.Т., Исаков Е.Д. Қазақстанның физикалық-географиялық ерекшеліктері мен өзгерістерінің түркі топонимдерінде көрініс табуы // География және су ресурстары. – № 2, 2025. <https://doi.org/10.55764/2957-9856/2025-2-121-134.26>
- Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких Орд и степей. ч. I: Известия географические. – СПб., 1832. – 264 с.
- Sadirova, K. K., Zhazykova, R. B., Yessenova, K. U., Sapina, S. M., & Mirov, M. O., Abdirova, Sh. G. (2024). The manifestation of mythical cognition in toponyms: On the material of the Turkic languages. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 10(1), 92-103. <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10109>
- Семенов П.П. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. I. – СПб., 1863. – 716 с.
- Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – Москва: Мысль, 1984. – 653 с.
- Smatova, A., Tleuberdiev, B., & Omarov, N. (2025). Linguocultural and cognitive features of Kazakh and English toponyms. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 152(3), 114-132. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-114-132>
- Макшеев А. Географические сведения Книги Большого Чертежа о киргизских степях и Туркестанском крае // Записки ИРГО по отд. Этнографии. – т. 6., отдел II. – СПб., 1880. – С. 1-41.
- Tsyrempilov, N., & Bigozhin, U. (2022). A nation's holy land: Kazakhstan's large-scale national project to map its sacred geography. *Nationalities Papers*, 50(4), 704-721. <https://doi.org/10.1017/nps.2021.22>
- Семенов П.П. Географическо-статистический словарь Российской империи. – Т. III. – СПб., 1867. – 743 с.
- Meirbekov, A. K., & Meirbekov, A. K. (2021). National identity of Kazakh toponyms in the context of multilingualism. In I. Savchenko (Ed.), *National interest, national identity and national security* (Vol. 102, pp. 613-619). European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.02.02.77>
- Караман А., & Сапашев О. (2025). Система номинаций в региональной сакральной топонимии как национальный код // *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University Philological Series*, (2), 159-171. <https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp159-171>
- Yeginbayeva, A. Ye., Saparov, K. T., Abdullina, A. G., Zhensikbayeva, N. Zh., Atasoy, E., & Keikin, Ye. K. (2024). Hydrographic names and terms of Saryarka. *Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Chemistry. Geography. Ecology Series*, (3), 93-110.
- Yeginbayeva, A. Ye., Atasoy, E., & Keikin, E. K. (2023). Geographical bases of the formation of toponyms of Saryarka. *Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Chemistry. Geography. Ecology Series*, (144), 63-76. <https://doi.org/10.32523/2616-6771-2023-144-3-63-76>
- Yeginbayeva, A. Ye., Saparov, K. T., Zhensikbayeva, N. Zh., & Baubekova, G. K. (2025). Geographical names of objects of the Saryarka nature reserve fund. *Geography and Water Resources*, (1), 153-162.

REFERENCES

1. Saparov, K. T. (2018). Pavlodar oblysynyn toponimikasy (kazaktardyn kenistikti igepy tazhiribesinin zher-su ataulyryndagy korinisi) [Toponymy of Pavlodar region (reflection of Kazakh spatial development experience in place names)]. Almaty: Evero, 352 p. [in Kazakh].
2. Chigarkin, A. V. (2003). Geoekologiya i okhrana prirody Kazakhstana [Geoecology and nature protection of Kazakhstan]. Almaty: Kazakh University, 338 p. [in Russian].
3. Dmitriyev, P. S., Fomin, I. A., Sabieva, Y. V., Kakimova, M. E., & Sannikova, M. V. (2024). Assessment of the possibilities of using sacred sites and the natural and recreational potential of the North Kazakhstan region for the formation of tourist routes. *Geojournal of Tourism and Geosites*, 54(2), 821-830. <https://doi.org/10.30892/gtg.542spl06-1257>
4. Yeginbayeva, A. Ye. (2019). Saryarka toponimikasy [Toponymy of Saryarka]. Almaty: SSK, 224 p. [in Kazakh].
5. Satimbekov, R. S. (1982). Toponimicheskie svidetelstva izmeneniya arealov nekotorykh mlekopitayushchikh Kazakhstana [Toponymic evidence of changes in the habitats of some mammals of Kazakhstan]. *Izvestiya AN SSSR. Seriya geograficheskaya*, (3), 79-85. [in Russian].
6. Sultangazina, G., & Kuprijanov, A. (2023). Floral composition of the botanical natural monument "Kamenny lake tract" (Kostanay region). *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Bioscience Series*, 145(4), 63-70. <https://bulbio.enu.kz/index.php/main/article/view/324>
7. Rashid al-Din. (1952). *Sbornik letopisei* [Collection of chronicles]. Moscow-Leningrad, Vol. 1, 315 p. [in Russian].
8. Saule, I., Bibaisha, N., Koshimova, B., et al. (2025). Lexico-semantic aspect of ancient Turkic toponyms of Kazakhstan. *Forum for Linguistic Studies*, 7(8), 1222-1239. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i8.9760>
9. Dmitriyev, P. S., Fomin, I. A., & Wendt, J. A. (2021). Assessment and zoning of recreational facilities in the North Kazakhstan region for the development of the tourism industry. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 38(4), 1069-1075. <https://doi.org/10.30892/gtg.38411-745>
10. Laishanov, Sh. U., Aliaskarov, D. T., Tobajanov, R. T., & Isakov, E. D. (2025). Qazaqstannyn fizikalyk-geografiyalyk erekshelekteri men ozgeristerinin turki toponimderinde korinis tabuy [Reflection of physical-geographical features and changes of Kazakhstan in Turkic toponyms]. *Geography and Water Resources*, (2), 121-134. <https://doi.org/10.55764/2957-9856/2025-2-121-134.26> [in Kazakh].
11. Levshin, A. (1832). *Opisanie kirgiz-kazachikh ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepei. Chast I: Izvestiya geograficheskikh* [Description of the Kyrgyz-Kazakh or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes]. St. Petersburg, 264 p. [in Russian].
12. Sadirova, K. K., Zhazykova, R. B., Yessenova, K. U., Sapina, S. M., & Mirov, M. O., Abdirova, Sh. G. (2024). The manifestation of mythical cognition in toponyms: On the material of the Turkic languages. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 10(1), 92-103. <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10109>
13. Semenov, P. P. (1863). *Geograficheskoye-statisticheskoye slovar Rossiyskoy imperii* [Geographical-statistical dictionary of the Russian Empire]. Vol. I. St. Petersburg, 716 p. [in Russian].
14. Murzaev, E. M. (1984). *Slovar narodnykh geograficheskikh terminov* [Dictionary of folk geographical terms]. Moscow: Mysl, 653 p. [in Russian].
15. Smatova, A., Tleuberdiev, B., & Omarov, N. (2025). Linguocultural and cognitive features of Kazakh and English toponyms. *Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 152(3), 114-132. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-114-132>
16. Maksheev, A. (1880). *Geograficheskoye svedeniye Knigi Bolshogo Chertezha o kirgizskikh stepyakh i Turkestanskoy krae* [Geographical information of the Book of the Great Drawing about the Kyrgyz steppes and Turkestan region]. *Zapiski IRGO po otdeleniyu etnografii*, 6(II), 1-41. [in Russian].
17. Tsyrempilov, N., & Bigozhin, U. (2022). A nation's holy land: Kazakhstan's large-scale national project to map its sacred geography. *Nationalities Papers*, 50(4), 704-721. <https://doi.org/10.1017/nps.2021.22>
18. Semenov, P. P. (1867). *Geograficheskoye-statisticheskoye slovar Rossiyskoy imperii* [Geographical-statistical dictionary of the Russian Empire]. Vol. III. St. Petersburg, 743 p. [in Russian].
19. Meirbekov, A. K., & Meirbekov, A. K. (2021). National identity of Kazakh toponyms in the context of multilingualism. In I. Savchenko (Ed.), *National interest, national identity and national security* (Vol. 102, pp. 613-619). European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.02.02.77>
20. Karman, A., & Sapashev, O. (2025). Sistema nominatsii v regionalnoy sakralnoy toponimii kak natsionalny kod [The system of nominations in regional sacred toponymy as a national code]. *Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series*, (2), 159-171. <https://doi.org/10.59102/kufil/2025/iss2pp159-171> [in Russian].
21. Yeginbayeva, A. Ye., Saparov, K. T., Abdullina, A. G., Zhensikbayeva, N. Zh., Atasoy, E., & Keikin, Ye. K. (2024). Hydrographic names and terms of Saryarka. *Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Chemistry. Geography. Ecology Series*, (3), 93-110.
22. Yeginbayeva, A. Ye., Atasoy, E., & Keikin, E. K. (2023). Geographical bases of the formation of toponyms of Saryarka. *Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Chemistry. Geography. Ecology Series*, (144), 63-76. <https://doi.org/10.32523/2616-6771-2023-144-3-63-76>
23. Yeginbayeva, A. Ye., Saparov, K. T., Zhensikbayeva, N. Zh., & Baubekova, G. K. (2025). Geographical names of objects of the Saryarka nature reserve fund. *Geography and Water Resources*, (1), 153-162.

ТОПОНИМЫ ОСОБО ОХРАНЯЕМЫХ ПРИРОДНЫХ И САКРАЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Куат Т. Сапаров доктор географических наук, профессор, Акерке М. Нурпеисова, Айгуль Е. Егинбаева* PhD., ассоциированный профессор, Айгуль М. Сергеева кандидат географических наук, профессор

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан; saparov_kt@enu.kz, akerke_140285@mail.ru, yeginbayeva_aye@enu.kz, sergeyeva_am@enu.kz

*Автор корреспонденции: Айгуль Е. Егинбаева, yeginbayeva_aye@enu.kz

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Костанайская область, особо охраняемые природные территории, сакральные объекты, топонимия, сакральная география, культурное наследие, Наурзумский заповедник, резерват Алтын Дала, Торгайские геоглифы, региональный туризм.

По статье:

Получено: 03.03.2026

Пересмотрено: 10.06.2026

Принято: 23.07.2026

Опубликовано: 30.09.2026

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются особенности размещения особо охраняемых природных территорий и сакральных объектов Костанайской области в контексте сохранения природного и историко-культурного наследия региона. Цель исследования заключается в комплексном анализе особо охраняемых природных территорий, сакральных объектов и связанных с ними топонимов, а также в определении их роли в формировании регионального культурно-географического пространства. Информационную основу исследования составили научные публикации, архивные материалы, картографические источники, данные полевых наблюдений и официальные сведения об особо охраняемых природных территориях. В работе использованы географический, картографический, сравнительно-географический, топонимический и историко-культурный методы исследования.

В результате исследования выявлены особенности пространственного размещения особо охраняемых природных территорий и сакральных объектов Костанайской области. Установлено, что их распространение характеризуется определёнными территориальными закономерностями и тесно связано с историческими процессами освоения территории, природными условиями и культурными традициями населения. Проведённый топонимический анализ показал, что географические названия региона содержат важную информацию о природной среде, исторических событиях и этнокультурных особенностях территории. Определены природоохранное значение Наурзумского государственного природного заповедника, государственного природного резервата «Алтын Дала», реликтовых лесных массивов Аманкарагай и Аракарагай, а также научная и культурная ценность сакральных объектов, включая Торгайские геоглифы и памятники Екідін. Полученные результаты могут быть использованы при разработке программ охраны природного и культурного наследия, совершенствовании региональной туристско-рекреационной политики и развитии исследований сакральной географии Казахстана.

TOPONYMS OF SPECIALLY PROTECTED NATURAL AND SACRED SITES OF THE KOSTANAY REGION

Kuat Saparov Doctor of Geographical Sciences, Professor, Akerke M. Nurpeisova, Aigul Yeginbayeva* PhD., associate professor, Aigul Sergeyeva Candidate of Geographical Sciences, Professor

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan; saparov_kt@enu.kz, akerke_140285@mail.ru, yeginbayeva_aye@enu.kz, sergeyeva_am@enu.kz

*Corresponding author: Aigul Ye. Yeginbayeva, yeginbayeva_aye@enu.kz

KEY WORDS

Kostanay Region, protected natural areas, sacred sites, toponymy, sacred geography, cultural heritage, Naurzum State Nature Reserve, Altyn Dala State Nature Reserve, Torgai geoglyphs, regional tourism

About article:

Received: 03.03.2026

Revised: 10.06.2026

Accepted: 23.07.2026

Published: 30.09.2026

ABSTRACT

This article examines the natural, historical, cultural, and toponymic characteristics of protected areas and sacred sites in the Kostanay Region of Kazakhstan. The purpose of the study is to identify the spatial distribution patterns of protected natural areas and sacred heritage sites, assess their role in preserving natural and cultural heritage, and analyze their representation in the regional toponymic system. The research is based on scientific literature, archival sources, cartographic materials, field observations, and official data on protected areas. Cartographic, comparative-geographical, toponymic, historical-cultural, and geoinformation methods were employed to achieve the research objectives.

The findings reveal distinct spatial patterns in the distribution of protected areas and sacred sites across the region. Their location is closely associated with the preservation of natural landscapes, historical settlement processes, and the cultural and spiritual traditions of local communities. The study highlights the environmental significance of the Naurzum State Nature Reserve, the Altyn Dala State Nature Reserve, and the relic forest ecosystems of Amankaragay and Arakaragay. In addition, the historical and cultural value of the Torgai geoglyphs and the Ekiidin archaeological monuments is assessed. The toponymic analysis demonstrates that geographical names preserve valuable information about the natural environment, historical events, and ethnocultural development of the region. The results can be applied in the conservation of natural and cultural heritage, the development of regional tourism strategies, and further research in the field of sacred geography.

Баспагердің ескертпесі: барлық жарияланымдардағы мәлімдемелер, пікірлер мен деректер «Гидрометеорология және экология» журналына және/немесе редакторға(ларға) емес, тек авторға(ларға) тиесілі.